

Gelişmekte Olan Ülkelerde Turizm Gelirleri, Doğrudan Yabancı Yatırımlar ve Ticari Açıklığın Ekonomik Büyüme Üzerine Etkisi

Savaş DURMUŞ*
Dilek ŞAHİN**
Soner BEŞCANLAR***

Öz

Turizm faaliyetlerinin dünya ekonomisinde giderek artış gösterdiği görülmektedir. Birçok ülkede, turizm milli gelir ve istihdamın önemli bir bölümünü oluşturmaktadır. Dünya ülkeleri ekonomik büyümelerini ve kalkınmalarını gerçekleştirebilmek için hizmet sektörüne özellikle uluslararası turizme büyük önem vermektedirler. Turizm sektörü ülke ekonomileri için gerekli olan kaynağın döviz yolu sağlanarak üretim, istihdam, ödemeler dengesi, ekonomik büyüme ve kalkınmaya büyük katkılar sağlamaktadır. Bu çalışmanın amacı, turizm gelirleri, ticari açıklık ve yabancı sermaye yatırımlarının ekonomik büyüme üzerindeki etkisini ölçmektir. Çalışma kapsamında 14 gelişmekte olan ülkenin 1995-2019 dönemi incelenmiştir. Analizde bağımlı değişken olarak ekonomik büyüme değişkeni kullanılmıştır. Analiz kapsamında, Arellano ve Bond (1991) tarafından geliştirilen Genelleştirilmiş Momentler Metodu (GMM) testi uygulanmıştır. GMM modelinde; turizm gelirleri, doğrudan yabancı sermaye yatırımı (FDI) ve ticari açıklığın ekonomik büyümeyi istatistiksel olarak pozitif ve anlamlı yönde etkilediği görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Turizm, Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımı, Ticari Açıklık, Ekonomik Büyüme, GMM Yöntemi.

Makale Türü: Araştırma Makalesi

The Effect of Tourism Revenues, Foreign Direct Investments and Trade Openness on Economic Growth in Developing Countries

Abstract

It is observed that tourism activities are gradually increasing in the world economy. In many countries, tourism constitutes an important part of national income and employment. The countries of the world attach great importance to the service sector, especially international tourism, in order to realize their economic growth and development. The tourism sector provides great contributions to production, employment, balance of payments, economic growth and development by providing the foreign exchange route of the resource necessary for the country's economies. The aim of this study is to measure the effect of tourism revenues, trade openness and foreign capital investments on economic growth. Within the scope of the study, 14 developing countries was examined in the period of 1995-2019. The economic growth variable was used as the dependent variable in the analysis. Within the scope of the analysis, the Generalized Method of Moments (GMM) test developed by Arellano and Bond (1991) was applied. In the GMM model; It has been seen that tourism revenues, foreign direct investment (FDI) and trade openness have a statistically positive and significant effect on economic growth.

Keywords: Tourism, Foreign Direct Investment, Trade Openness, Economic Growth, GMM Method.

Article Type: Research Article

* Doç. Dr. Kafkas Üniversitesi İBBF, Uluslararası Ticaret ve Lojistik Bölümü Email: sdurmus_75@hotmail.com.
ORCID:0000-0003-4156-4526.

** Doç. Dr. Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Turizm Fakültesi, Turizm İşletmeciliği Bölümü, E-mail:
dilek58sahin@hotmail.com. ORCID: 0000-0002-4830-8106.

*** Öğr. Gör. Yozgat Bozok Üniversitesi/ Yozgat Meslek Yüksek Okulu, Otel Lokanta ve İkram Hizmetleri Bölümü Açıklık Programı, E-mail: sonerkartal2005@hotmail.com. ORCID:0000-0001-9151-7379.

1. GİRİŞ

Küreselleşmenin hız kazanması, ulusal sınırların ortadan kalkmasına, Dünya'nın farklı coğrafyalarında yer alan ülkelerin birbirleriyle olan iletişim ve ticari ilişkilerinin artmasına neden olmuştur. Bu sürecin, gelişmiş toplumlarda iktisadi anlamda 19. yy. sonlarında ortaya çıktığı gözlenirken gelişmekte olan toplumlarda 50-60 yıl geriden takip edildiği görülmektedir.

Küreselleşme turizm endüstrisini, gelişmekte olan ülkeler için önemli bir sektör haline getirmiştir. Özellikle dış ticaret hadlerinde ortaya çıkan açığı finanse edebilecek güçte döviz girişi sağladığı için turizm sektörü, makroekonomik dengeleri sağlamada önemli bir konuma ulaşmıştır (Katırcıoğlu vd., 2018:528). Turizm sektörünün bu özelliği, aynı zamanda ülke içerisinde tasarruf açığına da katkıda bulunarak ticari açıklık politikası doğrultusunda ülkenin ekonomik büyümesine de imkân sağlamaktadır. Böylece uluslararası hizmet ticaretinin bilgi transferine, uluslararası rekabet sayesinde yeni teknoloji transferine, dış pazarda yer alma ve doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının yeniden dağılımını gibi birçok alanda ülke ekonomisine olumlu katkı sağladığı görülmektedir. Diğer bir ifadeyle, uluslararası alanda yaşanan ekonomik gelişmeler, ülke içerisindeki ticari potansiyeli harekete geçirerek milli geliri arttırmaktadır (Saçık Yapar, 2009: 69).

Uluslararası turizm faaliyetleri, yarattığı katma değer etkisiyle birçok ülke ekonomisinde önemli bir sektör olma özelliği taşımaktadır. Dünya Seyahat ve Turizm Konseyi'nin (World Travel and Tourism Council- WTTC) 2019 yılı raporuna göre, turizmin doğrudan, dolaylı ve uyarılmış etkisi şöyledir: Turizm endüstrisindeki hareketlilikler, Dünya GSYH'sine 8,9 trilyon dolar katkı sunarken küresel anlamda GSYH 'nin %10,3'ünü karşılamaktadır. Turizm hareketlilikleri sonucunda 1,7 trilyon dolar ziyaretçi ihracatı (toplam ihracatın %6,8'i, küresel hizmet ihracatının %28,3'ü) gerçekleşirken, turizm endüstrisinde 948 milyar dolar sermaye yatırımı yapılmıştır. Bu yatırım miktarı ise, küresel anlamda toplam yatırımların %4,3' ünü oluşturmaktadır (WTTC: 2019: 3).

Gelişmekte olan ülkelerde turizm sektörünün emek ve sermayeye sağladığı katkı, bu ülkelerin ekonomik büyümeleri açısından oldukça önem arz etmektedir. Turizm sektörü, emek yoğun bir sektör olması sebebiyle yoğun istihdam imkânı sağlayarak işsizliği azaltmaktadır. Aynı zamanda ziyaretçi harcamaları da yerel halkın gelirin doğrudan etki etmektedir. Alternatif bir ihracat şekli olarak adlandırılan turist akışı, ülkenin döviz rezervini artırmakta ve ödemeler dengesine pozitif etki sağlamaktadır. Turizm sektöründeki elde edilen başarıların tüm dünya tarafından takip edilmesi, sektöre yönelik diğer yatırımlar için teşvik edici bir etki yaratır ve bu yatırımların hızlı ve verimli bir şekilde kullanımını sağlar. Bununla birlikte seyahat ve turizm şirketlerine de doğrudan katkısı sebebiyle, bu sektörler mal ve hizmet sunan diğer alt sektörlerin gelişmesine yardımcı olmaktadır (Proença ve Soukiasiz, 2008: 791; Balaguer ve Cantavella-Jorda, 2002: 878).

Doğrudan yabancı sermaye yatırımları, bir ülkede ekonomik büyümeyi etkileyen faktörlerin başında yer almaktadır. Uluslararası şirketlerin gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde yaptıkları fiziksel yatırımlar olarak ifade edebilen bu yatırımlar, emek yoğun üretimin yapıldığı ve işgücü ücretlerinin ucuz olduğu ülkelere yöneltilmektedir. Uluslararası şirketler yatırım yapacakları ülkeden sermaye çıkışının hemen olmayacağını bildiklerinden ilgili ülkenin risklerini de kabul etmiş olacaktırlar. Bu yüzden yatırım yapan şirketler, yatırımın yapılacağı ülkenin makroekonomik göstergelerini ayrıntılı bir şekilde analiz ederek gelecek dönemlere ait riskleri en aza indirmek isterler (Benli ve Yenisu, 2017: 51-58). Küreselleşmenin etkisi ile doğrudan yabancı sermaye yatırımları, ev sahibi ülkeye teknolojik yenilikler, fiziki sermayenin yanı sıra beşeri sermaye artışı sağlamakta ve uluslararası piyasalara giriş imkânını arttırmaktadır. Bu olumlu verimlilik artışı ise, ekonomik büyümeyi desteklemektedir.

Küreselleşme kapsamında yer alan şirketlerin finansal ve finansal olmayan bilgilerini açık ve net şekilde paydaşlara sunması firmaların performansına olumlu katkı sağlamıştır (Horasan ve Tazegül, 2021: 160). Ayrıca, gelişmekte olan ülkelerde, doğrudan yabancı sermaye yatırımlarıyla birlikte bu ülkelerde döviz girişinin hızlandığı, mal ve hizmet kapasitesinin genişlediği, istihdam oranının yükseldiği ve teknoloji transferinin yerel girişimcilere olumlu katkılar sağladığı görülmektedir (OECD,2003: 14). Gelişmekte olan ülkeler de ekonomik büyümelerini arttırmak istediklerinden çok uluslu şirketlerin doğrudan yabancı yatırımlarının ülkeye girişine destek vermişlerdir.

Ticari açıklığın literatürde en çok kabul gören tanımı; ithalat ve ihracat değerlerinin mutlak toplamının GSYH'a oranı şeklindedir (Desai vd. 2006:1416). Liberal ekonomik yaklaşım, ülkelerin ticari açıklığındaki artışın ekonomik büyüme performanslarını uzun dönemde olumlu etkilediğini savunmaktadır. Farklı iktisadi yaklaşımlar ise, aksine dış ticarete korumacı politikaların büyümeye fayda sağlayacağını ileri sürmektedirler. Ticari açıklığın savunulmasının ana sebebi, II. Dünya Savaşı sonrası bazı gelişmekte olan ülkelerin uyguladıkları ithal-ikameci sanayileşme politikalarının başarısızlığa uğramış olmasıdır (SenGupta, 2020:1).

Bu çalışmanın esas amacı, turizm gelirleri, doğrudan yabancı sermaye yatırımları ve ticari açıklığın ekonomik büyüme üzerindeki etkisini incelemektir. Bu bağlamda 1995-2019 dönemi ele alınmış ve 14 gelişmekte olan ülke için (Brezilya, Bulgaristan, Arjantin, Ermenistan, Kolombiya, Ürdün, Malezya, Meksika, Fas, Panama, Filipinler, Romanya, Güney Afrika, Tayland) dinamik panel tahmin yöntemlerinden Arellano ve Bond (1991) tarafından geliştirilen Genelleştirilmiş Momentler Metodu (Generalized Methods of Moments-GMM) uygulanmıştır.

Çalışma dört ana başlık altında toplanmıştır. Giriş bölümü ve ardından devam eden ikinci bölümde kavramsal çerçeve; turizm gelirleri-ekonomik büyüme, doğrudan yabancı sermaye yatırımları-ekonomik büyüme ve ticari açıklık-ekonomik büyüme ilişkisi ele alınmıştır. Literatür taramasının yer aldığı üçüncü bölümün ardından, dördüncü bölümde ekonometrik analize yer verilmiş ve çalışma sonuç kısmı ile tamamlanmıştır.

2. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

2.1. Turizm Gelirleri ve Ekonomik Büyüme

Gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler, son 20 yıldır turizm faaliyeti ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi daha kapsamlı bir şekilde araştırmaya önem vermişlerdir. Bunun temel nedeni ise, bir çok ülkede ekonomik büyümeyi teşvik etmede turizm harcamalarının kilit rolüdür (Shahbaz vd., 2018:2). İhracata benzer şekilde, turizm sektörü de ekonomik büyümeyi farklı şekillerde etkilemektedir. İlk olarak, turizm üretim süreci için yeni teknolojilerin getirilmesine yardımcı olan döviz rezervlerine önemli katkıda bulunmaktadır. İkincisi, turizm yeni altyapı ve insan sermayesine yatırımları teşvik eder ve rekabeti artırır. Üçüncüsü, turizm yayılma etkisiyle endüstriyel gelişmeyi teşvik eder. Dördüncüsü, turizm istihdam sağlayarak gelir artışına katkıda bulunur. Son olarak, turizm pozitif ekonomik dışsallıklar sağlar (Ohlan, 2017: 9-10).

Turizm, gelişmiş ülkelere kıyasla gelişmekte olan ülkelerin ekonomik büyümesinde daha aktif bir rol üstlenmektedir. Turizm sektöründeki gelişme doğrudan, dolaylı ve uyarılmış olarak üç temel etkiye sahiptir. Turizmin doğrudan ekonomik etkisine örnek olarak, oteller, restoranlar ve turizm işletmelerindeki gelir artışı verilebilir. Dolaylı etki ise, destinasyondaki firmalar tarafından otel ve restoran satın alma malzemeleri gibi akışlardan oluşmaktadır. Uyarılmış etki, doğrudan ve dolaylı etkilerden (firma sahipleri, çalışanlar gibi) yararlananlar gelirlerini harcadıklarında ortaya çıkar. Bu nedenle turizm sektörünün gelişimi, çarpan etkileri yoluyla ekonominin çeşitli sektörlerini etkiler (Khanh vd., 2020:3). Günümüzde turizm faaliyetleri ülkelere olan döviz girişini artırmaktadır. Ayrıca,

yerel bazda istihdama katkıda bulunarak başta hizmetler sektörünün büyümesini teşvik etmekte ve ülkenin ekonomik büyümesine katkıda bulunmaktadır (Rasit vd., 2019: 2).

2.2. Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımları ve Ekonomik Büyüme

Küreselleşme, finansal liberalleşmeyi de beraberinde getirmiş ve hızlandırmıştır. Bu gelişme ile sermaye çok daha rahat hareket edebilmiş ve daha kârlı ülkeler içerisinde yer bulabilmiştir. Diğer bir ifadeyle, FDI ile birlikte yatırımın gerçekleştiği ülkede ihracat oranı ithalat oranını aşmıştır. Bu durum ülkenin cari işlemler hesabına olumlu katkı sağlayarak dış ödemeler dengesine olumlu katkı sağlamıştır. Bu durum benzer şekilde gelir düzeyinin artmasına ve istihdam oranının yükselmesine neden olmuştur. Ayrıca FDI birlikte yatırımın gerçekleştiği ülkenin uluslararası piyasalara uyum sağlama süreci teknoloji transferi sayesinde hızlanmıştır (Ak, 2009: 1). OECD (2003)'e göre, ülkelerin FDI'ye kapılarını açması ile tasarruf yetersizliğini giderdikleri, bilgi ve teknoloji transferi sağladıkları, yatırım eksikliklerini giderdikleri, girişimciliğin ruhunun geliştiği, uluslararası piyasada pozisyon alabildikleri, yerel işletmelerin uluslararası dış pazarda rekabet edebilme ve beşeri sermaye birikimine katkı sağladığı belirtilmiştir (OECD, 2003: 14). 21.yy'da küresel ekonomilerde yaşanan ani ve hızlı değişimler sonucunda ortaya çıkan yeni ekonomik düzen ile birlikte FDI'nin hacmi, akış yönü ve sektör seçimlerinde değişiklikler yaşanmıştır.

UNCTAD'ın "2020 Dünya Yatırım Raporu" önümüzdeki yıllarda, FDI'nin daha çok gelişmekte olan ekonomilerde hizmet sektörüne yöneleceği yönündedir. Neticede yeni ekonomik düzen ile müşteri merkezli bilgi ve hizmetin ön planda olduğu sektörlerin önemi gün geçtikçe artmaktadır (Karataş ve Babur, 2013). Bu sektörler arasında son yıllarda istikrarlı ve hızlı bir büyüme gösteren turizm sektörü ön sıralarda yer almaktadır. Turizm sektörü, iktisadi faaliyetleri çeşitlendirmesi ve sağladığı olumlu katkılar nedeniyle FDI'nin odak noktası haline gelmiştir. Bu sebeple, küresel pazarda turizm endüstrisinin çeşitli faaliyet alanları, hem destek gören hem de teşviklerin giderek arttığı yatırım alanları arasına girmeyi başarmıştır (Şahbaz ve Mızırak, 2017).

FDI, turizmin gelişmesinin temel taşları olan uluslararası havalimanı, otobanlar, oteller ve modern teknolojiler için gerekli sermaye ve altyapı sağlayarak özellikle gelişmekte olan ülkelerde turizm sektörünün gelişmesinde önemli bir rol üstlenmektedir. Bu nedenle, gelişmekte olan ülkelerde politika yapımcıların daha fazla turist çekmek ve ekonomik büyümeyi sağlamak için FDI'yi çekmeye öncelik verdikleri görülmektedir (Samimi vd., 2013: 61). FDI ile turizm sektörünün gelişmesi sonucu sadece turizm ile ilgili (havayolları, restoranlar, oteller vb.) sektörleri etkilememekte dolaylı olarak hemen hemen tüm sektörler FDI'den etkilenmektedir. Başka bir ifade ile turizmin çarpan etkisi sebebiyle dolaylı etkileri ülke içerisinde tüm sektörlerde gelişim göstermektedir. Bu doğrultuda yerel halk, yabancı şirketlerde istihdam edilirken almış oldukları ücretlerini, yerel ekonomide mal ve hizmet ihtiyaçlarında harcamaktadır. Sonuç olarak, küresel anlamda artan uluslararası turizm hareketlilikleri ve diğer sektörlerde FDI sayesinde ülkeler ekonomik büyüme hedeflerine ulaşabilecek gelişmeleri görebilmektedir (Chen, 2017: 40). Aynı zamanda doğrudan yabancı turizm yatırımları, ülkeler düzeyindeki ekonomiler arasında uyum sağlayarak uluslararası ticaret ilişkilerini de geliştirmektedir.

2.3. Ticari Açıklık ve Ekonomik Büyüme

Küreselleşme en fazla uluslararası ticari ilişkiler alanında yaşanmaktadır. Ülkeler küreselleşme sürecinde kendi politikaları doğrultusunda ticaret ve yatırımlarını belirli ilkeler dâhilinde serbestleştirerek dışa açılma politikalarını artırma çabası içerisindeyler. Bu süreçte başarı sağlayan ülkeler ekonomik büyümeye olumlu katkı sağlarlar. Genel anlamda ticari dışa açıklık; finans, işgücü ve sermaye dışa açıklığını kapsamakta ekonominin bu üç temel faktörünün dünya ile bütünleşmesini hedeflemektedir. Bir diğer ifade ile ticari dışa açıklık, ülkelerin dünya ülkeleri ile ne düzeyde

bütünleşme sağladığını, içe ya da dışa dönük ekonomi politikalarından hangisini tercih ettiğini açıklar. Uzun vadede, ticari açıklığın mal ve hizmetlere erişim sağlayarak, kaynakların tahsisinde verimlilik sağlayarak ve teknoloji yayılımı ve bilgi yayma yoluyla toplam faktör verimliliğini artırarak ekonomik büyümeyi potansiyel olarak artırabileceği düşünülmektedir. Bu nedenle, daha fazla ticari açıklığa sahip ülkelerin, daha az açıklığa sahip ülkelere nispeten daha iyi performans göstermeleri beklenmektedir. Bu açıdan, gelişmekte olan ülkelerin gelişmiş ülkelere ticarete yoğunluk vermeleri ekonomik büyüme hedeflerine daha başarılı ulaşabilmelerini sağlayacaktır. Uluslararası kurumların gelişmekte olan ülkelere, kendilerini küresel pazara açma ve entegre etme gibi ticaret serbestleştirme politikaları önermeleri, esas olarak bu beklenen kazanımlar sebebiyledir (Keho, 2017:2). Ticari dışa açıklık ile ekonomik büyüme arasında pozitif yönde ilişkinin bulunduğu genel savunulan görüştür. Çünkü ticari dışa açıklığın ihracatı artırdığı, ihracatın da döviz miktarını yükselttiği dolayısıyla ülkenin yabancı döviz yetersizliğini azalttığı bilinen bir gerçektir. Aynı zamanda ticari dışa açıklık, ev sahibi ülkelerin dış pazar ile bütünleşme ve koordinasyonunu sağlayarak ülkelerin mal ve hizmete yönelik oluşan talebe göre teknolojik ilerleme sağlayıp üretim imkânlarını geliştirmektedir. Sonuç olarak, ticari açıklığın küresel etkilerinden biri de, uluslararası platformda bilgi transferinin sebep olduğu olumlu dış ilişkiler sayesinde üretimde etkinliği ve devamlılığı artırmasıdır (Yapraklı, 2007: 68-69).

3. LİTERATÜR TARAMASI

Turizm, ekonomik büyüme, ticaret ve FDI ilişkisine literatürde yer alan çalışmalar bazında bakıldığında şu çalışmaları sıralamak mümkündür:

Craigwell ve Moore (2007), 1980-2004 dönemleri için, gelişmekte olan küçük ada eyaletlerinde FDI ve turizm arasındaki ilişkiyi panel nedensellik testi ile ele almışlardır. Analiz sonucunda, değişkenler arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi olduğunu belirlemişlerdir.

Bahar (2010), 1986-2006 dönemlerinde Türkiye’de turizm sektörüne sağlanan FDI ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Çalışmada En Küçük Kareler Yöntemi kullanılmıştır. Analiz bulgularında, FDI ile GSMH arasında pozitif yönlü bir ilişki olduğu FDI’de %1’lik artışın GSMH üzerinde %1,8’lik bir artış ortaya çıkardığı görülmüştür.

Samimi vd., (2013), ele alınan 20 gelişmekte olan ülke için FDI ve turizm arasındaki ilişkiyi 1995-2008 dönemleri itibariyle incelemişlerdir. Yöntem olarak panel VECM kullanılmıştır. Uzun dönemde değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisinin olduğu belirlenmiştir. Analizde turizmle FDI arasında uzun dönemde karşılıklı nedensellik ilişkisinin olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Değişkenler arasında kısa dönemde nedensellik ilişkisinin olmadığı görülmüştür.

Seghir vd.,(2015), 1988-2012 dönemleri ele alınarak 49 ülke için, turizm harcamaları ve ekonomik büyüme ilişkisi panel eş-bütünleşme/ panel nedensellik testi ile araştırılmıştır. Sonuç olarak, turizm harcamaları ve ekonomik büyüme uzun dönemde birlikte hareket etmektedir. Turizm harcamaları ve ekonomik büyüme arasında karşılıklı nedensellik gözlenmiştir.

Ohlan (2017), 1960-2014 dönemleri arasında Hindistan için turizm, finansal gelişme, ekonomik büyüme ilişkisi, Eşbütünleşme testi ve Granger nedensellik testi ile araştırılmıştır. Bulgularda, değişkenlerin eşbütünleşik olduğu ve turizmden ekonomik büyümeye doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi belirlenmiştir.

ThiMinh vd., (2017), 1980-2014 dönemi için, uluslararası turist girişleri ve FDI arasındaki nedensellik ilişkisi Granger testi ile araştırılmıştır. Analiz kapsamında, Avrupa’daki ilk on varış noktasındaki altı ülke (Fransa, İspanya, İtalya, Almanya, Türkiye ve Birleşik Krallık) ele alınmıştır. Analiz bulguları, turist girişleri ve FDI arasında tek yönlü bir nedensellik olduğunu ortaya koymaktadır.

Yazdi vd., (2017), 1985-2013 dönemleri için turizm, FDI ve ekonomik büyüme ilişkisi İran için ARDL sınır testi ve VECM nedensellik testi ile incelenmiştir. Bulgular, turizm harcamaları ve ekonomik büyüme arasında kısa ve uzun vadede pozitif bir ilişki olduğunu göstermiştir. Ayrıca reel efektif döviz kuru, FDI ve ekonomik büyüme arasında pozitif bir ilişkinin olduğu görülmüştür. Granger nedensellik testi, turizm harcamaları ile ekonomik büyüme arasında çift yönlü bir nedensellik olduğunu göstermektedir.

Satrovic ve Muslija (2018), FDI ve turizm arasındaki ilişki 113 ülke için 1995-2015 dönemi için ele alınmıştır. Panel veri analizinin uygulandığı çalışmada, turizmin FDI üzerinde olumlu etkisinin olduğu görülmüştür.

Shahbaz vd., (2018), 1975-2016 dönemleri için Malezya’da turizm, finansal gelişme, ekonomik büyüme, reel döviz kuru ilişkisi Eş-bütünleşme testi, Toda-Yamamoto Granger nedensellik yöntemi ile ele alınmıştır. Bulgularda, değişkenler eşbütünleşiktir. Turizm ve finansal gelişme arasında karşılıklı nedensellik mevcuttur. Finansal gelişme ve turizmden ekonomik büyümeye doğru tek yönlü bir nedensellik vardır.

Rasit vd., (2019), 2004-2017 dönemlerinde ASEAN ülkelerinde turizm FDI arasındaki ilişki panel veri metodu ile incelenmiştir. Analiz sonuçlarında FDI ve turizm arasında pozitif bir ilişki olduğu görülmüştür. Analizlerde turist girişlerindeki artışın FDI’yi arttırdığı hem FDI hem de turist girişlerinin ekonomik büyümeyi hızlandığı belirlenmiştir.

Norazean vd. (2019) çalışmalarında 2004-2017 yılları arasında on Asya ülkesinde doğrudan yabancı yatırım ile turizm arasında pozitif bir ilişki olduğunu nedensellik analizi ile araştırmışlardır. Sonuç olarak artan turizm gelişlerinin doğrudan yabancı yatırımlarda artışa yol açtığını ve ekonomik aktiviteyi arttırmada rol oynadığını belirlemişlerdir.

Adeola (2020), turizm ve FDI arasındaki ilişki Afrika’daki 44 ülke için 1995-2014 dönemleri için panel veri metodu ile incelenmiştir. Analiz sonucunda turizm ve FDI girişleri arasında pozitif bir ilişki olduğu görülmüştür. Ayrıca karşılıklı nedensellik ilişkisi olduğu tespit edilmiştir. Döviz kuru ve turizm arasında kısa vadeli negatif bir ilişki olduğu görülmüştür. Ekonomik büyüme ve politik istikrarın turizmin gelişmesinin önemli bir belirleyici olduğu görülmüştür.

Aslam (2020), Sri Lanka’da 1970-2018 dönemleri için turizm, finansal gelişme ilişkisi ARDL testi ile araştırılmıştır. Bulgular sonucunda, finansal gelişme ve turizm arasında pozitif bir ilişki belirlenmiştir. Ayrıca ARDL testinde, turizm değişkeninin finansal gelişme ile uzun dönemli bir ilişkisi olduğu görülmüştür.

Eroz, Nazeer ve Khalid (2020), Pakistan için 1995-2018 dönemleri için, finansal gelişme, turizm, ekonomik büyüme Eşbütünleşme testi ile araştırılmıştır. Sonuç olarak, turizm ve ekonomik büyüme eşbütünleşiktir. Turizmin hem kısa hem de uzun vadede ekonomik büyümeyi hızlandığı belirlenmiş ayrıca finansal liberalizasyonun da turizm gibi ekonomik büyüme üzerinde olumlu katkı sağladığı görülmüştür.

Khanh (2020), 2003-2017 dönemleri için turizmin gelişmesinde FDI’nin etkisi Vietnam için ARDL modeli kullanılarak incelenmiştir. Bulgular, FDI ve turizm gelişiminin eşbütünleşik olduğunu ve uzun vadeli bir denge ilişkisine sahip olduğunu göstermiştir. Analiz sonuçları, hem kısa hem de uzun vadede FDI’nin Vietnam’daki turizm gelişimi üzerinde olumsuz bir etkisinin olduğunu göstermiştir.

Akar (2021), 2005:1 ve 2019:4 dönemine ait veriler ile Türkiye’de FDI ve gelen turist sayısı arasındaki ilişki, Granger nedensellik ve Johansen eşbütünleşme yöntemleriyle analiz edilmiştir. Analiz

bulgularında değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisi tespit edilmiştir. Turist sayısından FDI'ye doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi görülmüştür.

El Menyari (2021), 1983-2018 dönemleri arasında Fas'ta uluslararası turizm ve FDI'nin ekonomik büyüme üzerindeki etkisi araştırılmıştır. Yöntem olarak ARDL sınır testi ve nedensellik testi yapılmıştır. Reel GSYH, turist girişleri ve turizm sektörüne gelen FDI ve diğer sektörlerdeki FDI arasındaki ilişki analiz edilmiştir. Sonuçlar, uzun vadede turist girişleri ile ekonomik büyüme arasında pozitif bir ilişki olduğunu göstermektedir. Bunun yanında turizm dışı FDI'nin ekonomik büyüme üzerinde olumlu ve önemli bir etkiye sahip olduğu ancak turizmdeki FDI'nin ekonomik büyüme üzerindeki olumsuz etki yarattığı gözlenmiştir. Ayrıca, uzun dönem nedensellik sonuçları turist girişleri ve FDI kaynaklı ekonomik büyüme hipotezinin %1 düzeyinde anlamlı olduğunu göstermiştir.

Rasoo vd.,(2021), 1995-2015 dönemleri için BRICS ülkeleri için turizm, finansal gelişme, ekonomik büyüme ilişkisi; Panel veri analizi, ARDL sınır testi ve Granger Nedensellik Testi ile incelenmiştir. Sonuç olarak; turizm, finansal gelişme ve ekonomik büyüme değişkenleri eşbütünleşiktir. Turizm ve ekonomik büyüme arasında çift yönlü nedensellik belirlenmiştir.

4. VERİ SETİ, MODEL VE YÖNTEM

Çalışmanın bu bölümünde, veri setinden bahsedilerek metodoloji ve analiz bulgularına yer verilmiştir.

4.1. Veri Seti

1995-2019 dönemini kapsayan bu çalışmada; ele alınan 14 gelişmekte olan ülke için (Brezilya, Bulgaristan, Arjantin, Ermenistan, Kolombiya, Ürdün, Malezya, Meksika, Fas, Panama, Filipinler, Romanya, Güney Afrika, Tayland); turizm gelirleri, FDI girişi ve ticari açıklığın ekonomik büyüme üzerindeki etkisi panel veri analizi ile incelenmiştir. Ele alınan dönem ve ülkelerin belirlenmesinde verilerin ulaşılabilirliği göz önünde bulundurulmuştur.

Model (1) nolu Eşitlikte ifade edilmiştir.

$$\ln PGDP_{it} = \alpha + \beta_1 \ln TE_{it} + \beta_2 \ln FDI P_{it} + \beta_3 \ln EXP_{it} + \mu_{it}$$

(1)

(i=1,.....N; t=1,.....T)

(1) nolu denklemde PGDP kişi başına düşen reel GSYH (2010 sabit fiyatlarıyla), TE uluslararası turizm gelirlerini (cari ABD dolar), FDI doğrudan yabancı yatırım net girişleri (cari ABD dolar), EXP mal ve hizmet ihracatını (GSYH'nin %) ifade etmektedir. Çalışmada kullanılan değişkenlere için açıklayıcı bilgiler Tablo 1'de gösterilmiştir. Analizde yer alan değişkenler logaritmik olarak kullanılmıştır. Analizde bağımlı değişkenin gecikmeli değerini dikkate alarak modele dâhil eden ve Arellano ve Bond (1991) tarafından geliştirilen Genelleştirilmiş Momentler Yöntemi (GMM) kullanılmıştır.

Tablo 1. Veri Seti ve Tanımlamalar

Değişkenler	Açıklama	Beklenen Etki	Kaynak	Dönem
PGDP	Kişi başına düşen gelir (2010 sabit fiyatlarıyla dolar)			
TE	Uluslararası turizm gelirleri (dolar)	+	Dünya Bankası	1995-2019

FDI	Doğrudan yabancı yatırım net giriş (dolar)	+		
EXP	Mal ve hizmet ihracatı (%GDP)	+		

Çalışma doğrultusunda kullanılan bağımsız değişkenler ve değişkenlere ilişkin beklentiler aşağıdaki gibidir:

Turizm Gelirleri: Turizm gelirleri sayesinde ülkeye giren döviz miktarı artmakta ve ödemeler dengesini iyileştirici etkide bulunmaktadır. Böylelikle ekonomik büyüme katkıda bulunmaktadır.

FDI: Doğrudan yabancı sermaye girişleri, beraberinde gittiği ülkenin tasarruf yetersizliği sorununu çözerek sermaye birikimine katkıda bulunmakta böylelikle ekonomik büyümeyi artırmaktadır.

Ticari açıklık: Ekonominin dışa açıklık düzeyi arttıkça, ekonomik faaliyetler çeşitlenmekte ve buna bağlı olarak ekonomik büyüme hızlanmaktadır. Ayrıca ticari dışa açıklıkla ortaya çıkan ihracattaki artış beraberinde döviz girişini artırmakta böylelikle hâsılanın artmasına katkıda bulunmaktadır.

4.2. Metodoloji ve Analiz Bulguları

Dinamik panel veri analizleri kullanıldığında tercih edilen modellerden biri de Arellano ve Bond (1991)'un geliştirdiği “Genelleştirilmiş Momentler Yöntemi (GMM)’dir. Esasında Arellano ve Bond (1991), GMM yöntemi Anderson ve Hsiao (1981) yönteminin daha da geliştirilmiş halidir. GMM yöntemi panel veri modellerinde bütün geçerli gecikmeli değişkenlerin araç değişken şeklinde kullanımını önermektedir. Hata terimlerinin otokorelasyonlu sonuç verdiği durumlarda kullanılan GMM yöntemi, hem değişen varyans olması hem de sabit varyans olması durumunda uygun bir metottur. GMM için uygun olan tahminci modelleri içerisinde: Arellano-Bond Tahmincisi, Araç Değişken Tahmincisi ve Arellano-Bover Tahmincisi” sıralanabilir.

Tablo 2’de çalışmada kullanılan değişkenlere ilişkin tanımlayıcı istatistiklere yer verilmiştir. Değişkenlerin ortalama, medyan, minimum ve maksimum değerleri görülmektedir. Korelasyon matrisine bakıldığında, değişkenlerin birbiriyle pozitif korelasyonlu olduğu görülmektedir.

Tablo 2. Tanımlayıcı İstatistikler ve Korelasyon Matrisi

	PGDP	TE	FDI	EXP
Ortalama	8.596200	21.97556	21.88814	3.479335
Medyan	8.721249	22.18743	21.97767	3.460318
Maximum	9.432418	24.89891	25.35242	4.798361
Minimum	6.949457	16.45457	16.40388	1.906606
Gözlem Sayısı	350	350	350	350
Korelasyon Matrisi				
Değişken	PGDP	TE	FDI	EXP
PGDP	1.0000			
TE	0.4699	1.0000		
FDI	0.6805	0.6578	1.0000	
EXP	0.1019	0.2539	0.2436	1.0000

Not: Modelde kullanılan değişkenlerin logaritmaları alınmıştır.

1995-2019 dönemini ele alan çalışmada turizm gelirleri, FDI ve ticari açıklığın ekonomik büyüme üzerindeki etkisi bir ve iki aşamalı sistem GMM yöntemi ile araştırılmıştır. Tahmin sonuçlarının tutarlı olup olmadığını test etmek amacıyla diganostik testler uygulanmıştır.

Araç değişkenlerin doğru seçilmesi GMM tahmincisinin etkinliği açısından önem arz etmektedir. Bu çalışmada öncelikle Arellano ve Bond tarafından ortaya atılan AR(1) ve AR(2) testlerinin uygulanması gerekmektedir. Test sonuçlarında AR(1) otokorelasyon test istatistiği sonucunun negatif ve anlamlı olması, AR(2) test istatistiği sonucunun ise anlamsız olması gerekmektedir. Bu durumda modelde 1. Dereceden otokorelasyonun olduğu, 2. mertebeden otokorelasyonun ise olmadığı tespit edilmiştir. Her iki modelde için AR(1) ve AR(2) testleri sonuçlarına göre, hata terimlerinde birinci dereceden otokorelasyon bulunurken; ikinci dereceden otokorelasyonun olmadığı görülmüştür.

Model varsayımları konusunda yapılan ikinci test Sargan testidir. Modelde kullanılan araç değişkenlerde aşırı tanımlama kısıtlamalarının geçerli olup olmadığını sınamak için “Aşırı tanımlama kısıtları gerekmektedir.” H_0 hipotezinden hareketle Sargan testi yapılmış, test sonuçları H_0 hipotezi reddedilememiştir. Dolayısıyla aşırı tanımlama kısıtlarının geçerliliği kabul edilmiş, seçilen araç değişkenlerde dışsallığın olduğu belirlenmiştir. Sargan testi sonucuna göre, araç değişkenlerde içsellik sorunu bulunmamaktadır. Bu nedenle tüm araç değişkenler geçerlidir. Sonuç olarak bağımsız değişkenlerle hata teriminin korelasyonlu olmadığı tespit edilmiştir.

Wald test istatistik sonuçları, modelde kullanılan bağımsız değişkenlerin tamamının, bağımlı değişkeni açıklamada anlamlı olduğunu ortaya koymuştur. Bu bağlamda, bir bütün olarak bağımsız değişkenlerin bağımlı değişkeni açıklamada anlamlı olup olmadığını sınamak için “Bağımsız değişkenlerin bağımlı değişkeni açıklama gücü yoktur.” H_0 hipotezi altında Wald testi uygulanmıştır. Wald testi sonucu H_0 hipotezi reddedilmiştir. Özetle bağımsız değişkenlerin bağımlı değişkeni açıklamada yeterli bir güce sahip olduğu ve modelin anlamlı olduğu belirlenmiştir. Analiz sonucunda görüldüğü üzere, bağımlı değişken olan ekonomik büyüme değişkeninin bir gecikmeli değeri gerek bir aşamalı gerekse iki aşamalı GMM modelinde istatistiksel olarak anlamlı ve pozitifdir. Model de yer alan bağımsız değişkenlere ait katsayılar ve hipotez testlerine ilişkin istatistiksel sonuçlara yönelik elde edilen bulgular aşağıda açıklanmıştır:

(1) nolu eşitlikte yer alan bağımlı değişken PGDP'nin bir dönem gecikmesini içeren dinamik model, ilk başta tek aşamalı dinamik GMM yöntemi ile tahmin edilmiştir. Ele alınan gelişmekte olan ülkeler için Arellano-Bond tek aşamalı dinamik GMM sonuçları Tablo 3'de gösterilmiştir. Modelde kullanılan bütün değişkenler istatistiksel olarak anlamlıdır.

Tablo 3'e bakıldığında, Bir aşamalı GMM modelinde turizm gelirleri ekonomik büyümeyi istatistiksel olarak anlamlı ve pozitif yönde etkilemektedir. Turizm gelirlerindeki %1'lik bir artış ekonomik büyümeyi % 0.039 oranında artırmaktadır. Aynı modelde kullanılan diğer değişken olarak kullanılan FDI ve ticari açıklık değişkenleri ekonomik büyümeyi istatistiksel olarak anlamlı ve pozitif yönde etkilemektedir. Bu bağlamda, FDI da %1'lik bir artış ekonomik büyümeyi %0.111 oranında artırmaktadır. Ticari açıklıkta %1'lik bir artış ekonomik büyümeyi %0.370 oranında artırmaktadır. İki aşamalı dinamik GMM modelinde turizm gelirleri ekonomik büyümeyi istatistiksel olarak anlamlı ve pozitif yönde etkilemektedir. Turizm gelirlerindeki %1'lik bir artış ekonomik büyümeyi %0.050 oranında artırmaktadır. Aynı modelde kullanılan diğer değişken olarak kullanılan FDI ve ticari açıklık değişkenleri ekonomik büyümeyi istatistiksel olarak anlamlı ve pozitif yönde etkilemektedir. Bu bağlamda, FDI girişlerinde %1'lik bir artış ekonomik büyümeyi %0.008 oranında artırmaktadır. Ticari açıklık %1'lik bir artış ekonomik büyümeyi %0.02 oranında artırmaktadır.

Tablo 3. Arellano ve Bond Dinamik Panel Veri Analizi

Değişkenler	Tek Aşamalı Dinamik GMM	İki Aşamalı Dinamik GMM
	Katsayılar	Katsayılar
GdpL1	0.8338421	0.777268

	(0.000)*	(0.000)*
TE	0.039028 (0.028)**	0.0501858 (0.015)**
FDI	0.111272 (0.000)*	0.0081166 (0.089)**
EXP	0.370966 (0.020)**	0.0275719 (0.074)**
Diagnostik Testler		
Wald chi2	6217.60 (0.000)	664.68 (0.000)
AR(1)	-2.50 (0.012)	-2.30 (0.022)
AR(2)	0.39 (0.694)	0.47 (0.636)
Sargan	343.65 (1.000)	343.65 (1.000)
Ülke sayısı	14	
Gözlem Sayısı	350	

Not: Tablodaki katsayı tahminlerinin altındaki parantez içi ifadeler katsayıların olasılık (probability) değerlerini göstermektedir. *,**,*** ise katsayıların %1 %5 ve %10 anlamlılık düzeyine göre anlamlı olduğunu göstermektedir.

5. DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Ülkelerin temel hedefleri içerisinde, ilk sırada bireylerin refah düzeylerini yükselterek daha iyi şartlarda yaşamasına olanak sağlamak gelmektedir. Bireylerin refahların artması ise, ülkelerin ekonomik büyümeleri ile yakından ilişkilidir. Bu bağlamda, ekonomik büyümenin sağlanmasında turizm gelirleri ülkelerin kısa sürede ve daha az kaynak ile döviz temin edecekleri sektörlerin başında gelmektedir. Bu anlamda gerek turizmin istihdam sağlaması gerekse döviz gelirlerini artırarak ülkelerin ekonomik büyümelerine olumlu katkılar sağladıkları görülmektedir. Özellikle de ödemeler dengesi açığı bulunan ve döviz darboğazı ile karşılaşan ülkeler için turizmin önemli bir alternatif kaynak olduğu söylenebilir.

Günümüzde yabancı sermayenin büyümeye ve kalkınmaya olan katkısının anlaşılmasına başlamasıyla birlikte, gelişmiş ve gelişmekte olan bütün ülkeler gereksinim duydukları finans açığını yabancı sermayeden karşılama yoluna yönelmektedirler. Bu tür ülkeler, ticari açıklık politikalarını benimseyerek yabancı sermayeyi ülkeye çekebilmek amacıyla birtakım düzenlemelerle elverişli koşullar hazırlamaya çalışmaktadır. Ülkeler, FDI ile turizm gelirlerini artırmak, sermaye açığını kapatmak, istihdam yaratarak işsizliği azaltmak ve ülke genelinde refah seviyesini yükselterek ekonomik büyüme hedeflerinde ilerleme kaydetmek istemektedir. Aynı zamanda FDI girişimleri ile ileri teknolojiyi ülkeyle tanıştırmak, gelişmiş ülkelerin ekonomik desteğini sağlamak ve dış pazarda rekabet edebilmek gibi beklentiler, özellikle gelişmekte olan ülkeler bakımından yabancı sermayenin önemini göstermektedir.

Gelişmekte olan ülkelerde turizm, FDI ve ticari açıklığın ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin 1995-2019 dönemi için ele alınıp incelendiği bu çalışmada, Genelleştirilmiş Momentler Yöntemi kullanılmıştır. GMM tahmincilerinden Arellano-Bond Tahmincisi (1991) sonucunda, turizm gelirleri, ticari açıklık, FDI'nin ekonomik büyüme üzerinde pozitif ve istatistiki olarak anlamlı bir etkiye sahip olduğu görülmektedir. Diğer bir ifadeyle, turizm gelirleri, ticari açıklık ve FDI girişlerinin ekonomik büyümeyi hızlandırdığı görülmektedir.

Sonuç olarak, turizm gelirlerinin ekonomik büyüme üzerinde büyük öneme sahip olduğu görülmektedir. Bu anlamda politika yapıcılarının turizm sektöründe bulunan işletmelere düşük vergi oranları ve krediler gibi farklı yollarla teşvikler sağlaması yeni tesislerin kurulması, alternatif turizm türlerinin geliştirilmesi adına uygulamalara gitmesi beklenmektedir. FDI'nin ülkeye getirilmesi için ekonomik büyümeyi teşvik edici politikaların hızlı bir şekilde uygulamaya konulması gerekmektedir. Serbest bölge ticaret politikalarının devreye konulması FDI'yi teşvik edecektir. Bir ülkede FDI miktarının artması ile ülkenin sermaye birikimi yükselecek ve ileri teknoloji transferinin ülkeye girişi sağlanacaktır.

Etik Beyan

Bu çalışmada ikincil veriler kullanıldığı için herhangi bir etik beyan onayına gerek yoktur.

Katkı Oranı Beyanı

Çalışmadaki yazarlar, çalışmanın yazılmasından taslağın oluşturulmasına kadar tüm süreçlere katkı yapmış ve nihai halini okuyarak onaylamıştır.

Çatışma Beyanı

Yapılan bu çalışma gerek bireysel gerekse kurumsal/örgütsel herhangi bir çıkar çatışmasına yol açmamıştır.

KAYNAKÇA

- Adeola, O., Boso, N., Osabutey, E., ve Evans, O. (2020). Foreign Direct Investment and Tourism Development in Afrika. *Tourism Analysis*, 25, 395-408.
- Ak, M. Z. (2009). *Gelişmekte Olan Ülkelere Yönelik Doğrudan Yabancı Yatırımların Temel Belirleyicileri, (Yayınlanmış Doktora Tezi)*, Sakarya Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.
- Akar, G. (2021). Doğrudan Yabancı Yatırımlar ve Turizm Arasındaki İlişki: Türkiye Örneği. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 4, 191-204.
- Arellano, M., ve S.bond (1991). Some Tests of Specification for Panel Data: Monte Carlo Evidence and An Application to Employment Equations. *Review of Economic Studies*, 58, 277-297.
- Aslam Mohamed Lebbe Ahamed (2020). Dynamic Relationship Between Tourism and Financial Development in Sri Lanka. *Journal of Tourism Economics and Applied Research*. 4(1), 38-46.
- Bahar, O. (2010). Turizm Sektörüne Sağlanan Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımlarının (DYSY) Ekonomik Büyüme Üzerine Olan Olası Etkisi: Türkiye Örneği (1986-2006). *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, 21(1), 27-40.
- Benli, Y. K., ve Yenisu, E. (2017). Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımlarının Ekonomik Büyüme Etkisi: Türkiye İçin Eşbütünleşme ve Nedensellik Analizi. *Gazi İktisat ve İşletme Dergisi*, 3(2), 49-71.
- Balaguer, J., ve Cantavella-Jorda, M. (2002). Tourism as A Long-Run Economic Growth Factor: The Spanish Case. *Applied Economics*, 34(7), 877-884.
- Chen, X. (2017). *The Influence of FDI on China's Tourism Industry. (Published Master of Business Thesis)*. Auckland University of Technology, Auckland, New Zealand.

- Durmuş, S., Şahin, D. & Beşcanlar, S. (2021). Gelişmekte Olan Ülkelerde Turizm Gelirleri, Doğrudan Yabancı Yatırımlar ve Ticari Açıklığın Ekonomik Büyüme Üzerine Etkisi. *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 23(41), 517-529.
- Craigwell, R., ve Moore, W., (2007). Foreign Direct Investment and Tourism in SIDS: Evidence from Panel Causality Tests. *Tourism Analysis*, 13(4), 427-432.
- Desai, M. A., Foley, C. F., ve Hines Jr, J. R. (2006). Capital Controls, Liberalizations, and Foreign Direct Investment. *The Review of Financial Studies*, 19(4): 1433-1464.
- El Menyari, Y., (2021). Effect of Tourism FDI and International Tourism to the Economic Growth in Morocco: Evidence From ARDL Bound Testing Approach. *Journal of Policy Research in Tourism, Leisure and Events*, 13(2), 222-242.
- Eroz, S., S., Nazeer, A., ve Khalid, K., (2020). Financial Development, Tourism and Economic Growth Nexus: An Empirical Evidence from Pakistan. *European Online Journal of Natural and Social Sciences*, 9(1), 232-238.
- Horasan, E., ve Tazegül, S., (2021). Entegre Raporlamanın Şirketlerin Finansal Performansı Üzerindeki Etkisi. *Journal of Research in Buseness*, 6(1), 141-163.
- Karataş, M., ve Babur, S. (2013). Gelişen Dünya’da Turizm Sektörünün Yeri, *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 15(25), 15-24.
- Katircioğlu, S., Katircioğlu, S., ve Altınay, M. (2018). Interactions Between Tourism and Financial Sector Development: Evidence from Turkey. *The Service Industries Journal*, 38(9-10), 519-542.
- Keho, Y. (2017) The Impact of Trade Openness on Economic Growth: The Case of Cote d’Ivoire. *Cogent Economics & Finance*, 5(1).
- Khanh, V., T., V., (2020). Influence of Foreign Direct Investment on Tourism Development: An Evidence from Vietnam. *Social and Economic Geography*, 5(1), 1-6
- Norazean, R., B., Felorisca, S., ve Aralas, I., S. (2019). Tourism and Foreign Direct Investment: An Analysis for Asean Countries. *MJBE (Malaysian Journal of Business and Economics)*, 6(2), 1-11.
- OECD (2003). “The Organisation for Economic Co-operation and Development” Checklist for Foreign Direct Investment Incentive Policies, Organization for Economic Co-Operation and Development.
- Ohlan, R., (2017). The Relationship Between Tourism, Financial Development and Economic Growth in India. *Sciencedirect Future Business Journal*, 3, 9-22.
- Proenca, S., Soukiazis, E. (2008). Tourism as an Economic Growth Factor: A Case Study for Southern European Countries. *Tourism Economics*, 14(4), 791-806.
- Norazean, R., B., Felorisca, S., ve Aralas, I., S. (2019). Tourism and Foreign Direct Investment: An Analysis for Asean Countries. *MJBE (Malaysian Journal of Business and Economics)*, 6(2), 1-11.
- Rasool, H., Maqbool, S., ve Tarique, Md. (2021). The Relationship Between Tourism and Economic Growth Among BRICS Countries: A Panel Cointegration Analysis. *Future Business Journal*, 7(1), 1-11.
- Saçık Yapar. S. (2009). Dış Ticaret Politikası ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Teorik Açından Bir İnceleme. *Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi İİBF Dergisi*, 11(16), 162-171

- Durmuş, S., Şahin, D. & Beşcanlar, S. (2021). Gelişmekte Olan Ülkelerde Turizm Gelirleri, Doğrudan Yabancı Yatırımlar ve Ticari Açıklığın Ekonomik Büyüme Üzerine Etkisi. *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 23(41), 517-529.
- Samimi, J., A., Sadeghi, S., ve Sadeghi, S. (2013). The Relationship Between Foreign Direct Investment and Tourism Development: Evidence from Developing Countries. *Institutions and Economies*, 5(2), 59-68.
- Satrovic, Elma; Muslija, Adnan (2018). Causality Relationship Between Foreign Direct Investment and Tourism. *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi*, 22, 65-76.
- Seghir M., A., Belmokaddem, M., Guellil., M., S., ve Ghouali, Z., Y. (2015). Tourism Spending-Economic Growth Causality in 49 Countries: A Dynamic Panel Data Approach. *Procedia Economics and Finance*, 23, 1613-1623.
- SenGupta, S. (2020) How Trade Openness Influenced Economic Growth in India: An Empirical Investigation. *Indian Journal of Economics and Development*, Vol. 8, Article ID: IJED-2020-21, Pages: 14. Doi: <https://doi.org/10.17485/IJED/v8.21>
- Shahbaz, M., Benkraiem, R., Miloudi, A., ve Tiwari, K. A. (2018). Tourism-Induced Financial Development in Malaysia: New Evidence from the Tourism Development Index. *Tourism Economics*, 20(10), 1-22.
- Şahbaz, A. ve Mızırak Z. (2017). Turizm Gelirleri ve Doğrudan Yabancı Yatırımlar Arasındaki İlişki: Türkiye Örneği. *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 19(32), 107-114.
- ThiMinh Ly-Pham; LeMinh Hieu; Tran-ThiPhi, Phung (2017). The Relationship Between International Tourist Arrivals and Foreign Direct Investment: A Granger Causality Analysis. *Acta Oeconomica Pragensia*, 25(4), 3–12.
- Yapraklı, S. (2007). Ticari ve Finansal Dışa Açıklık ile Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki: Türkiye Üzerine Bir Uygulama. *Ekonometri ve İstatistik Dergisi*, (5), 67-89.
- Yazdi, K., S., Salehi, H., K., ve Soheilzad M. (2017) The Relationship Between Tourism, Foreign Direct Investment and Economic Growth: Evidence from Iran. *Current Issues in Tourism*, 20(1), 15-26.
- <https://wtcc.org/Portals/0/Documents/Reports/2020/Global%20Economic%20Impact%20Trends%202020.pdf?ver=2021-02-25-183118-360>